

УДК 928:7.071.1(477)Кра:[316.362-021.414-043.83](045)

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-4\(22\)-1175-1193](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-4(22)-1175-1193)

Кузнець Тетяна Володимирівна доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова 28, м. Умань, 20300, <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

Гноєва Катерина Михайлівна здобувачка вищої освіти, студентка 4-го курсу історичного факультету, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова 28, м. Умань, 20300, <https://orcid.org/0000-0002-6694-9695>

ХУДОЖНИК ЛЕВ ЮРІЙОВИЧ КРАМАРЕНКО: СІМЕЙНІ ЦІННОСТІ У ФОРМУВАННІ ЙОГО ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Творча біографія українського живописця, графіка, монументаліста Лева Юрійовича Крамаренка (1888 – 1942 рр.) висвітлює реалізм його творчості, незгасний інтерес до навколишньої дійсності, показує досконале володіння різними техніками монументального та станкового живопису. Загалом показує його місце в мистецтві 20-30-х років XIX століття. Окрім особливостей його мистецького спадку, висвітлена діяльність у справі виховання нових кадрів, адже він був одним з перших українських професорів у галузі мистецтва. І в той же час умови формування його творчої особистості все ще недостатньо висвітлені.

У даній статті відтворена сімейна атмосфера, у якій зростав майбутній художник Лев Крамаренко і яка відігравала важливу роль у формуванні його особистості. Його батьки належали до демократичної української інтелігенції, у середовищі якої плекалися діти, розвивалися їх природні здібності та підтримувались уподобання. Показано, що в родині Крамаренків найбільшими цінностями були любов і повага, культ освіти, активна громадянська позиція, співчутливе ставлення до бідних і надання допомоги їм, уважне ставлення до селян, українська мова і пошанування генія Тараса Шевченка.

Для підготовки даної наукової розвідки використані маловідомі історичні джерела – спогади батька художника Юрія Крамаренка, автобіографія митця, стенограма ювілейного вечора, присвяченого пам'яті художника Лева Крамаренка. Завдячуючи інформації з цих джерел, вдалося показати ставлення батьків до дітей, в основі якого було піклування про розвиток творчих особистостей і талановитих персоналій.

Представлений у статті матеріал проливає світло на найменш висвітлену частину біографії відомого художника Л. Ю. Крамаренка – його дитинство, коли були закладені основи його непересічної особистості.

Ключові слова: персоналія, сімейні цінності, формування особистості, творча біографія, сімейна атмосфера, Лев Крамаренко.

Kuznetz Tetiana Volodymyrivna Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ukrainian History, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 28 Sadova St., 20300 Uman, <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

Hnoieva Kateryna Mykhailivna higher education candidate, 4th-year student of the Historical Faculty, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 28 Sadova St., 20300 Uman, <https://orcid.org/0000-0002-6694-9695>

ARTIST KRAMARENKO LEV YURIIOVYCH: FAMILY VALUES IN SHAPING HIS PERSONALITY

Abstract: The creative biography of Ukrainian painter, graphic artist, and monumental artist Kramarenko Lev Yuriiovich (1888 – 1942) highlights the realism of his artwork, his enduring interest in the surrounding reality, and demonstrates his excellent command of various techniques of monumental and easel painting. Overall, it showcases his place in the art of the 1920s and 1930s. In addition to the peculiarities of his artistic legacy, his contribution to the education of new talents is highlighted, as he was one of the first Ukrainian professors in the field of art. However, the conditions shaping his creative personality are still insufficiently elucidated.

This article reproduces the family atmosphere in which the future artist Lev Kramarenko grew up, which played a significant role in shaping his personality. His parents belonged to the democratic Ukrainian intelligentsia, among whom children were nurtured, their natural abilities were developed, and preferences were supported. It is shown that in the Kramarenko family, the greatest values were love and respect, a culture of education, an active civic position, compassionate attitude towards the poor and providing assistance to them, attentive treatment of peasants, the Ukrainian language, and reverence for the genius of Taras Shevchenko.

For the preparation of this scientific inquiry, little-known historical sources were utilized, including the memoirs of the artist's father, Yurii Kramarenko, the artist's autobiography, and the transcript of a commemorative evening dedicated to the memory of the artist Lev Kramarenko. Thanks to the information from these sources, it was possible to depict the parents' attitude towards their children, based on their care for the development of creative personalities and talented individuals.

The material presented in the article sheds light on the least illuminated part of the biography of the renowned artist L. Y. Kramarenko - his childhood, when the foundations of his exceptional personality were laid.

Keywords: personality, family values, personality development, creative biography, family atmosphere, Lev Kramarenko.

Постановка проблеми. На хвилі не згасного наукового інтересу до персоналістики, звернення до творчої біографії художника, монументаліста, педагога, одного з перших українських професорів у сфері мистецтва Лева Юрійовича Крамаренка (1888-1942 рр.) обумовлюється ще й тим, що його життєвий та творчий шлях вивчено все ще не в повній мірі. Якщо про його професійну діяльність громадськість достатньо поінформована, то про його дитячі роки, проведені в сім'ї, інформації недостатньо. А між тим, саме в дитинстві закладаються основи формування особистості і превалюючий вплив у цьому процесі відіграє батьківська сім'я. До того ж, як відомо із спогадів батька майбутнього художника – талановитого лікаря Юрія Крамаренка, підмурівком життя великої родини була глибока духовність, любов і взаємоповага. Сімейні цінності, виплекані на такому фундаменті, визначали подальший життєвий шлях усіх представників родини Крамаренків.

Актуальність звернення до означеної теми визначається щонайменше двома чинниками: в сучасних умовах суспільних катаклізмів, втрати духовності, порушення моральних принципів актуалізувались питання збереження духовних цінностей, сімейного виховання, освіченості, громадського обов'язку і честі. Це по-перше. А по-друге, доповнення біографії відомої персоналії сприятиме прирощенню знань з історичної біографістики, соціальної, локальної історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найповніше творча біографія художника і педагога Лева Юрійовича Крамаренка розкрита в монографії Л. Логвінської і О. Малашенко, сторінки якої відтворюють життєвий шлях і особливість його мистецької праці з часу виїзду за кордон для вивчення європейського мистецтва [1]. Інформацію про творчість Л. Крамаренка містять статті в енциклопедіях [2] та довідниках [3] Віхи його мистецької біографії висвітлено у ювілейних статтях [4] та публікаціях в уманських газетах [5]. Та автори статей подавали узагальнені відомості про творчість митця і не вдавались до відтворення повної його біографії.

Метою даної наукової статті є висвітлення раннього періоду життя Л. Ю. Крамаренка в оточенні його родини, традиції і побут якої заклали основи для розвитку його мистецького таланту та життєвої траєкторії.

Виклад основного матеріалу. Батько майбутнього художника Юрій Львович Крамаренко народився 3(16) квітня 1854 р. в сім'ї священика

Преображенської церкви села Мошни, що під Черкасами. Дід – Лев Крамаренко – закінчив Уманське духовне училище, а згодом навчався в Київській та Петербурзькій семінаріях. У 1948 році він став священником Преображенської церкви села Мошни, у якому замість старої дерев'яної 1840 року звели кам'яну будівлю за кошти князя Воронцова. Церква належала до 3-го класу, так як мала велику парафію – 4983 осіб (2398 чол. і 2585 жін.) у 1882 році, церковної землі було 38,5 дес., в парафії діяла церковнопарафіяльна школа, у якій числилось 130 учнів (70 хл. і 60 дів.) [6, с. 205-206]. Священик Лев Крамаренко обіймав посаду ще й благочинного, що свідчить про його авторитет серед духовенства Черкаського повіту. Його дружина теж походила із священницької родини, яка жила поблизу містечка Сміла Черкаського повіту. Подружжя виростило і виховало восьмеро дітей – чотири сини і чотири доньки. Старший син Петро закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира, жив у Єлизаветграді і був членом Окружного Суду. Він придбав собі невелике помістя, де влітку господарювала його дружина, і де збиралася уся родина Крамаренків. Наступний син – Іван – закінчив військове училище, служив в артилерії і жив у російському місті Калуга. Наймолодший син Крамаренків – Феофіл закінчив Петербурзький лісний інститут і працював лісничим в Чорнобилі. Доньки – Наталія, Поліна, Ліна і Анюта займалися педагогічною діяльністю. Наталія жила в містечку Городище і після смерті батька забрала до себе матір. Поліна вчителювала в Києві, а потім – в Уманській жіночій гімназії. Ліна теж жила в Умані і її чоловік учителював в гімназії. Анюта виїхала до Польщі і там учителювала. Тобто усі священницькі діти здобули освіту: сини юридичну та військову, доньки – учительську. Юрій Львович згадував, що зібратися усім разом з роками ставало все важче і важче, а якщо влітку з'їжджалися, навіть не всі, то це було в Єлизаветграді у старшого брата Петра, або в Умані у Юрія Крамаренка.

Юрій Львович Крамаренко 1864 року вступив до Київської гімназії, по завершенні якої склав екзамен на юридичний факультет, як старший брат Петро, але влітку перехворів тифом і вирішив стати лікарем. В університеті перейшов на медичний факультет, добре вчився, та найбільше його захоплювала хірургія. У 1876 р. Юрій познайомився з майбутньою дружиною – Марією Мойсеївною Підгаєцькою, яка після навчання в гімназії вчителювала як приватна вчителька. У 1877 році вони одружилися в Києві і невдовзі поїхали на Кавказ, куди направили молодого лікаря Юрія Крамаренка. У місті Тифлісі (нині Тбілісі – столиця Грузії – авт.) Ю. Л. Крамаренко почав лікарську практику, а його дружина Марія давала приватні уроки кільком грузинським хлопчикам.

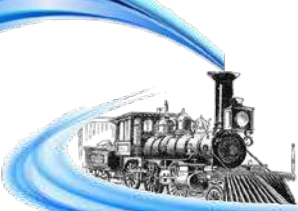
В кінці літа 1877 р., у розпал російсько-турецької війни (1877-1878 рр.), Юрій Львович Крамаренко захворів черевним тифом. Він працював у

військовому госпіталі, де серед поранених було багато хворих на тиф. Працювати доводилось багато так як ранених солдат було чимало, а він завідував ще й офіцерською палатою. Під час одного з обходів він зустрівся з лікарем-земляком Нестеровським, який при облозі Баязета впав з високого мосту. Він уже долікувався і очікував документи для виписки і гроші, щоб їхати додому. Ю. Крамаренко запросив його пожити у себе на квартирі. У той час, 2 серпня 1877 р., у Крамаренків народилася донька Наталія. Ю. Крамаренка лікували лікар Вороздич і лікар Нестеровський. Перебіг хвороби був важким і надій на выздоровлення було мало. Але через три тижні важкого стану наступило полегшення.

Після выздоровлення Ю. Л. Крамаренко подав прохання про звільнення з військової служби і сім'я перебралась до Умані. У 1878 р Крамаренки спочатку приїхали до Києва і Юрію Львовичу запропонували місце міського лікаря в Умані. Він погодиться на Умань, так як місто було повітовим центром, а окрім того, там жив його дядько Гавриїл Крамаренко, який служив священиком в церкві Уманського духовного училища. До речі, його син Макарій Гаврилович Крамаренко обіймав посаду священика училищної церкви у 1914-1918 роках, і його сім'я теж була освіченою і національно свідомою. Відома громадська діячка Надія Суровцева у «Спогадах» писала, що «була в отця Макарія матушка, чорноока красуня, культурна українка, два сини – старший Петрусь, був студентом-путейцем у Петербурзі і входив до складу... самостійницької п'ятірки (пропагандистська група революційної молоді – авт.)... Молодший, Івась, вчився в Київському університеті, а донька Катруся, була ще школяркою. Марія Петрівна, як звали їх матір, зуміла виховати з них усіх свідомих українців, мова в родині була українська, взагалі вони нічим не нагадували звичайних міських попів. Були то освічені, дуже патріотичні люди...» [7, с. 56]. Тобто і найближча родина Ю. Л. Крамаренка культивувала освіченість і патріотичні почуття. Дружина в Умані займалась учительством. Влітку Ю. Крамаренко купив фаєтон з парою коней і вечорами сім'я прогулювалася до Софіївського парку чи виїздила в поле і в ліс. У робочий час лікар Крамаренко об'їжджав лікарні і навідувався до приватних хворих, а дружина займалася хатнім господарством, дітьми і учнями. До дітей була найнята годувальниця, так як їх було вже двоє: 14 січня 1879 р. у Крамаренків народився син Євген, якого батьки завжди називали Женею. Невдовзі горе прийшло в їх сім'ю: у 2-річному віці від дифтерії померла донька Наталія. Так минуло літо, осінь, зима, а навесні, 13 березня 1880 року у Крамаренків народився син, якого назвали Ростиславом.

Уже йшов другий рік по приїзді в Умань, а затвердження на посаді лікаря все не приходило. А потім надійшов документ, у якому значилось, що заключення військової комісії про перенесену хворобу не є підставою для

звільнення з військової служби і Юрій Львович звернувся до військового начальства, яке збрало комісію з трьох лікарів, що оглянула його і написала висновок про непридатність до служби. За тим свідоцтвом лікарів з Києва прислали документ про звільнення з посади військового лікаря. Але для того, щоб затвердили на посаді міського лікаря, потрібно було мати свідоцтво на звання судового лікаря і потрібно було скласти спеціальний екзамен в Київському університеті. Він поїхав до Києва і через тиждень склав такий екзамен, а через місяць був затверджений на посаді міського лікаря Умані.

У спогадах Ю. Л. Крамаренко писав, що чим далі, тим більше захоплювала його робота в лікарнях, приватна практика і обов'язкова служба міського лікаря. Зранку він приймав хворих в себе вдома, потім їхав у міську і єврейську лікарні, оглядав хворих, робив операції, потім їхав до хворих по домівках, або займався справами служби, і так проходив день. Увечері відпочивав з сім'єю, читав медичні книги та журнали, поповнював свої знання у хірургії та інших галузях медицини.

Юрій Львович Крамаренко всеціло віддавався лікарській роботі. Вона його дуже захоплювала і додавала енергії. Особливо подобалась хірургія. У спогадах він писав, що як тільки побачить когось з яким-небудь наростом на обличчі, чи на голові, то так і тягне зробити операцію [8, с. 362]. З іншими лікарями в місті він підтримував дружні стосунки. Окрім самого поважного в Умані, розумного і тактовного лікаря Квятковського, в місті ще працював лікар Добровольський. А згодом, після навчання в Варшавському університеті, до Умані прибув лікар Лісовський. Перед цим він побував в Парижі, вивчав досвід професора Шарко, і почав спеціалізуватись на хворобах нервів.

Лікар Ю. Крамаренко працював у міській, єврейській і тюремній лікарнях, а також при Уманському училищі землеробства і садівництва. Він заснував в Умані хірургічну, протитуберкульозну, рентгенологічну служби та відділення судово-медичної експертизи.

Сім'я Крамаренків мешкала на винайманий квартирі, де з часом ставало тісно, так як вона поступово збільшувалась: у 1880 р. народився син Ростислав, у 1881 р. – син Михайло (обидва померли у малолітстві через хворобу легенів – авт.), у 1883 р. – донька Оксана, у 1885 р. – син Юрій, у 1888 р. – наймолодший син Лев, якого нарекли іменем діда – священика Лева Крамаренка [9]. Потрібно було вирішувати питання про просторіше житло.

Юрій Львович Крамаренко згадував, що із зими 1890 р. почала здійснюватися мрія про будівництво власного будинку. Власник літейного заводу в Умані німець Тіхтер, який був добрим знайомим Крамаренків, зголосився дати в борг 3 тис. рублів під 8% для будівництва будинку і порекомендував свого майстра-будівельника. Взимку був заготовлений камінь

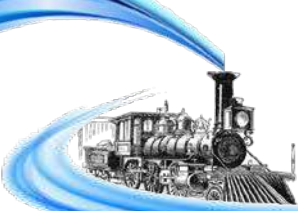
для фундаменту, пісок і вапно. А з ранньої весни почалися будівельні роботи. Лісоматеріали Ю. Крамаренко заповучив у євреїв в борг, а знайомий інженер продав 10 тисяч штук цегли по 11 руб. за тисячу. Для будівництва все було готове, потрібна була тільки людина, яка б наглядала за ходом будівельних робіт. Для цього запросили брата Ольги Дзбановської, якого виключили з училища садівництва, і Крамаренка просили сприяти поверненню його в училище.

До 1-го травня 1890 р. будинок був уже під покрівлею і завершувалося валькування і обмащування стін. В червні місяці в будинку вставлялися вікна і двері, а в серпні будівництво було завершене. Ще з 1-го липня Крамаренки залишили квартиру і перебралися в маленький флігель на своєму обійсті. А на початку вересня сім'я перебралася у новий будинок, в якому був кабінет з окремим входом для прийому хворих. Ще з весни на присадибній ділянці викорчували старі черешні та вишні і посадили молодий сад, по якому були прокладені доріжки. У вересні місяці приїхав батько – Лев Крамаренко, який служив священником в селі Мошни під Черкасами, і освятив нове помешкання сім'ї сина – Юрія Львовича Крамаренка.

Життя у власному будинку на своїй садибі швидко налагодилось, місця вистачало всім. В будинку було сім кімнат: два кабінети, велика вітальня, столова, велика і простора кімната для дітей, спальня і невелика кімната для вчительки і для гостей. Голова сімейства згадував, що будинок був дуже добре збудований, правда, дещо низький, але його мешканців це не засмучувало. «Нам і не снилось так удачно, не маючи капіталу, збудувати просторий, добре пристосований для сім'ї, будинок зі всіма зручностями» [8, с.310].

Українська громадська діячка, журналістка Надія Суровцева, дитячі та юнацькі роки якої з 1903/1904 р. пройшли в Умані, у мемуарах згадувала: «Постійне населення Умані складалося з чиновників, купців та польських панів. На передмістях жили селяни-міщани. Пани були, в основному, поміщики. Жили вони у маєтках, а будинки мали для приїздів до міста та хіба в кого вчилися діти в гімназії. Решта населення переважно також мала власні будинки, а чиновники наймали квартири... Будинки в центрі міста були цегляні, решта – тиньковані... Власні будинки мали і лікарі Стефан Левицький, Піотровська, Лісовський, Петкевич, Давидов, Крамаренко» [7, с. 432]. Цей будинок зберігся в Умані до сьогодні (вулиця Європейська, 17 – авт.)

Батьки – Юрій і Марія Крамаренки дуже любили своїх дітей. Особливо тишив сім'ю Ростик, який, підростаючи, все більш виявляв здібності до музики і співу. Але сімейне щастя було не довгим. У лютому 1886 р. в сім'ю Крамаренків прийшло горе. В місті лютували хвороби скарлатина та дифтерія. Батько лікар часто ходив на виклики до хворих дітей, та й вдома проводив прийом хворих. Саме тоді заразився Ростик: він почав кашляти, а потім у нього

з'явився жар і висипи на тілі. Покликали лікаря Квятковського, який відчайдушно рятував хлопчика. Але горло все більше зжималося, дихати йому ставало усе важче і важче. Тоді телеграмою покликали з містечка Гальне лікаря Одіна, але через сильну заметіль той швидко добратися до Умані не міг. Запросили військового лікаря, а пізніше приїхав Одін. Разом лікарі дійшли до одного висновку: врятувати хворого може тільки операція. В горло Ростіку була вставлена трубочка, що уможливило процес дихання. Але врятувати життя хлопчикові не вдалося і він помер.

Син Женя мав великі здібності до навчання і музики. Він був жвавим і лагідним хлопчиком, в іграх з меншими дітьми був мирним і поступливим: ніколи не сердився, коли хтось з менших капризував, а, навпаки, заспокоював та утішав. Білявенький, гарненький, з сірими очима і ніжним обличчям, він притягував до себе своєю добротою. Донька Оксана теж була білявою та сіроокою, але часто капризувала. Син Юрій був чорнявий, чорноокий, спритний і сміливий в усіх дитячих рухах. Допомогала навчати і гралася з дітьми дівчина Ольга Дзбановська, яка успішно склала екзамен на звання учителя народної школи і залишилася жити в сім'ї Крамаренків.

Влітку 1887 р. виповнилось 40 років священнослужіння в Мошнах батька і діда Лева Крамаренка. Юрій Львович зі своєю сім'єю поїхав до батьків, чим приніс їм велике задоволення. Особливо вони раділи онукам: Жені в той час було 8 років, дід його дуже любив і завжди брав з собою куди б не їхав чи йшов – в поле, до лісу, на пасіку. Бабуся няньчилася з меншими дітьми і намагалася їх смачно нагодувати та побалувати чимось солоденьким. Ю. Л. Крамаренко згадував, що його мати була дуже доброю господиню: вставала дуже рано, будила прислугу і сама цілими днями займалася хатньою роботою. Вона вийшла заміж дуже молодою, ще не було 16 років, і народила тринадцятеро дітей.

Юрій Левович Крамаренко у своїх спогадах зазначав, що життя сім'ї з року в рік не дуже змінювалося. Окрім роботи, він з дружиною брав активну участь у різних просвітницьких та благодійних організаціях. Хоч знайомство серед інтелігенції у них було не велике, але дружні відносини вони підтримували з близькими за поглядами людьми. В карти він не грав, клубу не відвідував, а спілкувався з такими людьми, які цікавились літературою, музикою і суспільним життям. Дружина часто влаштовувала літературно-музичні вечори для дітей. Зазвичай вони відбувалися 2-3 рази на рік: 8 липня в день її іменин і на Новий рік. Коли влаштовувалась новорічна ялинка для дітей, то збиралося багато молоді, яка розважалася за складеним сценарієм. Третій літературно-музикальний вечір влаштовувався до роковин Т. Шевченка. Тоді збирався цілий гурток українців, душею якого були Крамаренки і сім'я уманського нотаріуса Захара Івановича Краковецького. Останній спочатку був

учителем в Уманському духовному училищі, а коли у 1880-х роках в Умані формувався Окружний Суд, то він готувався до служби нотаріусом. Але не маючи юридичної освіти, конкурсні випробування він відразу не пройшов і почав практикувати при нотаріусові Михайлові Комарову.

Здобувши освіту, старші Крамаренки – Євгеній та Юрій – працювали в Олександрійському земстві в Петровській лікарні серед українського селянства Село було великим і розкинулося над видолинком, а на горі в кінці села знаходилась нова лікарня зі всіма службами і будинком для лікаря. Широкий степ навкруги, чисте степове повітря, маленький потічок у видолинку з вербами, осоками і вишневими садами в селі створювали затишний куточок українського ландшафту тодішньої Херсонщини. Юрій Львович час від часу провідував своїх синів-лікарів. У спогадах він записав, що одного разу він приїхав до них на другий день Пасхи і застав біля лікарні справжній ярмарок із сотень возів – це з околиць попривозили хворих до лікарні [8, с. 402].

Влітку 1890 р. сім'я Крамаренків поїхала відпочивати в Одесу на лиман. Там жив дядько Юрія Львовича, професор семінарії, і в нього вони зупинились. За три тижні відпочинку на лимані він і діти оздоровились і прекрасно почувалися від купання та сонця. А дружина Ю. Крамаренка хворіла: у неї була пухлина на селезінці, яка з кожним роком збільшувалася, плотніла і опускалася. Сім'я їхала до Одеси з надією, що окрім відпочинку на лимані, вдасться зробити операцію у хірурга-спеціаліста. Але він не радив хірургічного втручання, так як селезінка була збільшена внаслідок перенесеної лихоманки і малокрів'я. А тому і печінка була дещо збільшеною, і серце не зовсім здорове, і верхівка верхньої легені була вражена катаром. Як лікар, Ю. Л. Крамаренко тривожився станом здоров'я дружини, консультувався з київськими професорами, але усі вони радили дбати про загальне зміцнення організму. Їй потрібен був спокій і особливі умови, але вона нехтувала рекомендаціями і всеціло віддавала себе вихованню та навчанню дітей, влаштуванням їхнього побуту та дозвілля.

Як лікар, Юрій Крамаренко у спогадах досить детально описував стан здоров'я своєї дружини. «Опухша селезінка давила на серце і жолудок, утруднювала кровообіг, послаблювала сердечну діяльність, а відтак її важко було дихати і рухатись, а до того ще й малокрів'я ослаблювало життєві сили організму» [8, с. 315]. Ніякі ліки не допомагали, потрібен був повний спокій, але весь побут сім'ї був на ній. Доньку потрібно було готувати до вступу в гімназію і їй найняли учителів математики, словесності та французької мови. А щоб дівчинці не так скучно було, в сім'ю взяли жити і навчатися її подружку-однолітку Ольгу Чепурківську. Син Юрій навчався тоді в третьому класі гімназії, а найменшого сина Лева до вступу в гімназію готувала мати.

Влітку здоров'я дружини дещо поліпшилось. Сім'я Крамаренків часто виїздила за місто в навколишні ліси для відпочинку від міського життя і сімейних клопотів. У травні Лев успішно пройшов вступні випробування і був зарахований до Уманської чоловічої гімназії, Юрій перейшов до четвертого класу. Женя приїхав з Києва на канікули і вони разом з Юрою поїхали на відпочинок в Крим.

В ніч на 15 жовтня 1900 р. мати ще розмовляла і заповідала дітям жити дружно і берегти батька. Її смерть стала великим потрясінням для усієї сім'ї. Ю. Крамаренко у спогадах зазначав, що «діти гірко плакали і горювали, особливо Женя, який особливо ніжно любив маму» [8, с. 320]. Відспівували покійницю у військовому соборі Умані, а організацією похоронів займався друг сім'ї Степан Лукич Стратович-Меленевський. Через декілька днів старші діти – Женя і Оксана – поїхали до Києва, де навчалися, а з батьком в Умані залишились менші – Юра і Лев, які навчалися в гімназії. Ю. Крамаренко тоді писав: «Поки я ще бадьорий і здоровий, потрібно працювати, щоб довести діло виховання дітей до кінця» [9].

Трохи оговтавшись після смерті дружини, батько взявся за роботу: він працював і в медичних закладах, і мав приватну практику. Потрібно було поправити фінансові справи, заробляти на життя і навчання дітей. Син Женя навчався в Київському університеті на третьому курсі і коли приїжджав додому, то завжди допомагав батькові у лікарських справах. Донька Оксана навчалася в шостому класі гімназії, син Юрій – в п'ятому, а Лев – у третьому. Всі діти добре вчилися і виявляли здібності до різних видів мистецтва. Так, Женя з малих років навчався музиці, добре навчався в гімназії, а в університеті повністю захопився медициною. До того ж, на другому курсі він навчався два роки з тим, щоб глибше опанувати анатомію, фізику та хімію і на третій курс перейшов уже дуже добре підготовленим. Донька Оксана, коли ще навчалась вдома, була добре підготовлена з математики та словесності, а відтак їй було легко навчатися в гімназії. Окрім того, вона навчалася музиці, французькій мові та літературі. Молодші сини Юра і Льова, окрім гімназії, вдома постійно навчались французькій мові з учителькою-швейцаркою. А ще Лев з самого раннього дитинства навчався грі на піаніно, а Юрій опановував скрипку. І ще: усі діти з наймолодших років вчилися малювати, але найкраще це виходило у Лева.

Після закордонної поїздки з батьком для супроводу хворого до німецької клініки на початку 1904 р. Женя залишився при Київському університеті у професора Високовича, з яким Юрій Льович потоваришувався на кавказькій службі. Юра навчався на природничому факультеті в Москві. Лев навчався в Уманській гімназії. А Оксана збиралася вступати до музичної школи і поїхала до Києва готуватись. Женя часто навідував батька в Умані і допомагав йому в

«хірургічній роботі». Його ласкаве, сердечне і вдумливе ставлення до хворих пацієнтів привертало увагу і викликало довіру та повагу, – згадував Крамаренко-батько [8, с. 364].

Ю. Л. Крамаренко, окрім інтенсивної лікарської практики, був активним учасником культурно-громадського життя Умані. Саме з його ініціативи в Літературно-художньому гуртку почали влаштовуватись читання з обговореннями і дискусіями. Він згадував, що хотілось внести живий струмінь в життя цього молодого громадського осередку, який він називав приватним українським гуртком. Завданням гуртка було об'єднання зусиль щодо впливу на народ і культурно-просвітницький вплив шляхом поширення серед народу добrotної корисної книги. Адже книга народу все ще була малодоступною, а між тим, були вже україномовні видання для широкого загалу, які б могли бути корисними і цікавими. Потрібно було тільки дати доступ в народ таким книгам. Задля виконання такої мети гуртківці вирішили порушити клопотання про відкриття в Умані Відділення Київського Товариства Грамотності. На засідання гуртка 7 лютого 1905 р. у Ю. Л. Крамаренка зібралося до 20 осіб, які одногolosно ухвалили таке рішення. Він згадував, що для нього це було одне з найцікавіших завдань, яке він з великим ентузіазмом взявся реалізовувати.

Та період революційного піднесення змінився періодом політичної реакції, коли переслідувалась прогресивно налаштована інтелігенція. Якась її частина добровільно перейшла на бік урядової політики і зрадила національні інтереси українства. Ю. Л. Крамаренко у спогадах зазначив, що одним з таких в Умані, особливо зловмисним для прогресивного ідейного товариства був ветеринарний лікар Лашенко, який раніше був членом Літературно-художнього гуртка, прикидався щирим українцем, а коли повіяло реакційним духом, він відразу перевернувся в істинного росіянина і став на чолі Союзу російського народу – ультраправої і монархічної політичної організації, відомої як партія чорносотенців. Він почав писати доноси на активістів українського гуртка, поширював різні небилиці і розсилав анонімні листи з погрозами.

А ще Ю. Л. Крамаренко згадував, що мав звичку у приймальній, де очікували на прийом хворі, класти російські й українські книги з різних галузей знань і літератури, книги цілком легальні. Пацієнти, особливо селяни, цікавились такими книгами, а дехто з них просив дати книгу і він давав. Деколи книги зникали і без дозволу їх прочитати, але він сприймав це цілком нормально і підкладав на полицю нових книг. А пізніше став помічати, що книги і газети стали зникати не поодинці, а відразу всі, що було справою рук «шпиків». Тобто за ним слідкували і таким чином перешкоджали поширенню знань серед народу.

Юрій Львович Крамаренко згадував, що 26 лютого 1905 р. з нагоди 44-ї річниці з дня смерті Тараса Шевченка вперше був влаштований Шевченківський вечір пам'яті. Вдало була складна літературно-музична програма вечора. Захід удався ще й завдячуючи участі у ньому народного українського бандуриста Пархоменка, який приїхав з Чернігівської губернії погостювати у Крамаренка. Грою на оригінальному інструменті та чудовим співом печальних історичних дум гість викликав загальне співчуття до долі України. Ю. Л. Крамаренко згадував, що слухаючи народні, сумні, переважно історичні пісні, не можна було не проникнутися прекрасною українською поезією, яка торкалася самих глибинних струн душі [8, с. 372]. Такий вечір тоді став новинкою для публіки і викликав інтерес як до самого борця за свободу – Шевченка, так і до ідеалів його надихаючої музи.

В сім'ї Ю. Л. Крамаренка співчутливо ставилися до бідних і надавали допомогу тим, хто її потребував. На Різдво 1906 р. додому з'їхались усі сини: Женя приїхав з Криму, Лев – з Петербурга, Юрій – з Москви і тільки донька Оксана не змогла приїхати, так як перед самим святом 24 грудня вона народила сина і першого внука Юрія Львовича – Шуру. Окрім дітей приїхав з Білої Криниці вихованець Ю. Крамаренка Іван Форостяний, якого він взяв до себе і піклувався ним. Це сталося так: якось влітку Ю. Крамаренко приїхав в село Заячківку Уманського повіту до поміщиці А. В. Бородіної щоб відпочити. Взяв з собою мисливську рушницю і на наступний ранок збирався на полювання. Бородіна запропонувала йому взяти з собою підлітка, який був помічником слуги в її будинку. Так удвох вони вирушили на полювання, дорогою розговорилися і з'ясувалося, що хлопець Іван закінчив церковнопарафіяльну школу, але далі вчитися не міг, так як був сином бідної вдовиці. Повернувшись з полювання, Ю. Л. Крамаренко домовився з поміщицею А. Бородіною, що вона оплачуватиме подальше навчання Івана. Юрій Львович забрав його до себе і той два місяці він жив у Крамаренків і готувався до вступу у Софіївську школу в Умані. Саме тоді знайома вчителька прислала до Крамаренка ще одного селянського хлопчика і просила поклопотатися про його освіту. Обидва хлопці старанно готувалися до вступних випробувань, їм допомагали Юрій і Лев Крамаренки, які тоді ще навчались у гімназії. Ю. Л. Крамаренко був тоді лікарем при Софіївській школі і клопотався про них. Але Іван не склав вступного екзамену з Закону Божого і в школу його не прийняли. Він залишився жити у Крамаренків. А дещо пізніше Ю. Л. Крамаренко дізнався, що на Волині є землеробська школа, до якої учнів прийматимуть після Нового року. Іван поїхав у ту школу, склав вступний екзамен і став її учнем. А. Бородіна платила 60 руб. в рік за його навчання. Він добре вчився і на наступний навчальний рік його перевели на казенне фінансування. Закінчивши школу в Білій Криниці, Іван вступив у середню землеробську

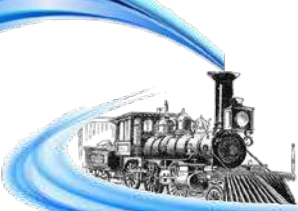
школу в Курську, а після її закінчення поїхав до Москви і склав конкурсний екзамен до Вищої сільськогосподарської (Петровської) Академії. Там Іван Форостяний здобув вищу освіту, а до Ю. Л. Крамаренка щорічно приїжджав як до рідного батька.

Ю. Л. Крамаренко згадував, що коли всі діти влітку 1908 р. перебували вдома, Лев став добиватися дозволу на поїздку до Парижа, де хотів займатися мистецтвом. Батько наполягав на тому, щоб спочатку завершити навчання в Петербурзькому університеті, а потім уже займатися мистецтвом. Але Льова наполегливо домагався свого і коли старший брат Женя підтримав бажання молодшого брата, то батько погодився, хоч фінансові можливості для цього у сім'ї були мізерні. Адже Юрій ще навчався в Москві, Оксана теж користувалася фінансовою допомогою батька. А восени 1908 р. Юрій одружився на студентці Тасі і вони вже разом закінчували університет.

Лев Юрійович Крамаренко залишив навчання на юридичному факультеті і за підтримки батька поїхав за кордон вивчати малярське мистецтво. Споглядаючи європейське мистецтво, він знаходився спочатку в Парижі, а потім – в Італії. Він шукав способи прикладення мистецтва до реальної практики, а тому, повернувшись з Італії, став шукати роботу з розпису церков. Це було не простою справою так як в селах у селян було більше довіри підрядникам і «простим богомазам», а у великих містах у цій сфері працювали уже відомі художники.

У 1913 р. Лев одружився з Ніною Дмитрівною Солнцевою і вони виїхали до Петербурга. З початком Першої Світової війни, як мобілізований, Лев Крамаренко отримав призначення до Фінляндії. У 1916 р. у них народилась донька і батьки їздили розділити радість молодого подружжя. Батьки – це Юрій Львович Крамаренко з другою своєю дружиною – Оленою Олександрівною Ісаєвою, з якою вони побралися у грудні 1907 року.

В сім'ї Крамаренків завжди розмовляли українською мовою і навіть послуговувались нею під час офіційних подій. Відомий в Уманщині громадський діяч, адвокат з селянських справ Петро Федорович Курінний, у своєму щоденнику за 1919 рік писав про смерть і похорон 1 листопада 1919 р. уманського нотаріуса, колишнього гласного Уманської міської думи Захарія Івановича Краковецького. «Його смерть була великою втратою для міста, для суспільства загалом і для української партії... він любив народ і служив йому усім своїм єством. За належність до української партії мав неприємності, обшуки та ін., але усе витримував» [10, с. 444]. На багатолюдному похороні після відспівування небіжчика виступив Юрій Львович Крамаренко. Він говорив українською мовою, розпочавши промову словами: «Дорогий друже Захаріє Івановичу». Детально розповів про життєвий шлях покійника, наголошуючи, що його життя було наповненим любов'ю до народу, серед

якого він мав великий авторитет [10, с. 309]. Така промова Ю. Л. Крамаренка не залишилась поза увагою влади. У щоденниковому записі за 2 листопада 1919 р. зафіксовано: «Доктор Лев Юрійович Крамаренко за вчорашню надгробну промову на могилі З. І. Краковецького взятий під нагляд...» [10, с. 312].

Українська мова була мовою спілкування Ю. Л. Крамаренка з пацієнтами, більшість з яких проживала в селах Уманщини. Він був уважний та спостережливий і у спогадах виклав цікаві міркування про селян. Так як він народився біля Черкас, зростав там, а потім, живучи в Умані, навідувався до батьків у село Мошни, то він знав тамтешній сільський побут.

Як лікар в Умані, він бував у селах Уманщини і записав цікаві спостереження про відмінності у традиціях і побуті селянства, що мешкало в Уманському і Черкаському повітах Київської губернії. Він зазначав про відмінність у самій вдачі населення цих повітів. В Черкаському повіті народ жив і працював, хоч не на такій родючій землі, але зате він не відчував на собі такого гніту та впливу шляхетського панства і єврейства. «Народ там був хоч і біднішим, але в одязі різко відрізнявся: бувало у неділю чи у свято прийдуть селяни до церкви – чоловіки одягнуті у добротні вишиті свитки, підперезані зеленими чи червоними крайками, а жінки і дівчата як маковий цвіт серед кучерявого поля, всі в різнокольорових корсетках, червоних запасках і червоних чобітках саф'янових. А влітку – як вийдуть бувало гуртом в містечко, та заспівають, то заслухаєшся так гарно. А з іншого боку йде гурт парубків з піснями, і коли вони сходяться, то починаються різні ігри, забави і залицяння. На Уманщині ж я за два роки ні одного разу не чув української пісні і не бачив гарно одягненого селянина, а жінки, у переважній більшості, одягнуті в кофти, шляхетські спідниці, а голови пов'язані хустками. Ні стрічок, ні корсеток, чи гарної спідниці або запаски, червоних чобіток... [8, с. 352].

Буваючи в селах як лікар, Ю. Л. Крамаренко приглядався до життя селян і висловлював свої міркування щодо причин поширення венеричних хвороб. У своїх спогадах він писав, що панська молодь, та й самі пани, які мали сім'ї, давали волю своїм розпущеним інстинктам і зазіхали на незайманих дівчат без найменшого докору сумління. Як приглянеться гарна дівчина чи жінка, то їй вже не вберегтися від пана. Усе це було безнаказаним для панів через темноту, забитість і бідність народу. Залицяння на момент для панів було грою, а бідолашні дівчата залишалися при надії на сором батьків і горе собі. Саме тому в панських селах так багато осоромленої молоді, яка втікає до міста і наймається прислугою, в основному до євреїв. У місті такі жінки впадають у розпусту, а це приводить їх у стан сифілічок [8, с. 352].

Талановитий лікар, небайдужий громадянин, щирий українець Юрій Львович Крамаренко був люблячим і турботливим батьком, який всемірно сприяв розвитку талантів та формуванню особистостей своїх дітей. У 1925 р.

він писав: «Після усіх пережитих турбот, клопотів й усіляких незгод, коли вже на старості я маю і спокій моральний, і глибоке задоволення як від свого життя і своєї лікарської й громадської праці, так і від наслідків виховання своїх дітей, та здається, зостається одна-однісінька задума – дождати спокійної смерті, зоставивши дітям і онукам на спомин свої мемуари про життя» [9].

Діти були вдячними батькові за все. Син Юрій в одному з листів до батька писав, що він для нього завжди був прикладом. «Двоє з твоїх синів вибрали твою професію. Це не випадково. Ти наш перший учитель. Я завжди з вдячністю згадую той час, коли у тебе навчався... Ти дав нам можливість мати добру освіту, щоб ми могли стати хорошими лікарями.

А син Євгеній у листі до батька зазначав таке: «Коли тобі, дорогий батьку, є чим похвалитися – твоїми синами, то і нам, синам, є чим пишатися, маючи такого батька, який цілий вік працював на добробут свого народу, – і, хто знає, чи будемо ми такі працездатні та жваві до роботи, як ти, дорогий та любий» [9]. Сини були гідними свого батька: двоє з них продовжили справу батька, до того ж, Євген був відомим лікарем-хірургом та автором понад 160 наукових праць з медицини, розробив низку хірургічних методів. Лев став відомим художником, який залишив неоціненний спадок у вигляді мистецьких творів та плеяди живописців, які теж стали відомими своєю творчістю.

Творча біографія Лева Юрійовича Крамаренка може вважатися дослідженою, а тому вважаємо за можливе додати лише деякі штрихи до його життєпису. В автобіографії він написав, що батько лікар і громадський діяч за свою 45-річну діяльність міськрадою Умані удостоєний «імені Героя Праці». Помер він у 1928 році. А мати – педагог [11, арк. 8]. У 1906 р. він закінчив класичну гімназію в Умані, вступив на юридичний факультет Петербурзького університету і одночасно займався в майстерні живопису Д. М. Кардовського (1866-1894 рр.), який свого часу був учнем Іллі Рєпіна і дуже талановитим митцем. Пояснення вибору Левом Крамаренком саме того навчального закладу прозвучало під час ювілейного вечора, присвяченого пам'яті художника у 1961 році. Доповідач на вечорі говорив, – що молодь тих років 1906-1908 – особливо тягнулась на факультети філософський і юридичний саме тому, що ці факультети між собою були зв'язані. Там можна було зустрітись з крупними фігурами, такими, наприклад як О. О. Блок та ін. Професура представляла собою цілу плеяду непересічних особистостей. У спілкуванні з ними формувался Л. Ю. Крамаренко [12, арк. 3]. Робота у майстерні Дмитра Кардовського остаточно визначила напрямок життєвої і професійної дороги Л. Крамаренка. Дмитро Миколайович Кардовський теж мав юридичну освіту, але здобув її в Московському університеті, а вже потім присвятив себе мистецтву. Він був відомим і популярним серед молоді, «був тією великою художньою силою, яка мала вирішальний вплив на їх творчі

біографії» [12, арк. 3]. У 1929 р. Д. М. Кардовський був удостоєний звання Заслуженого діяча мистецтв РРФСР.

То, з одного боку, навчання в університеті серед талановитої молоді і відомої професури, а з іншого – заняття у Дмитра Кардовського, мали вагомий вплив на життя молодого Л. Крамаренка і визначило його вибір – посвятити себе мистецтву. Після двох років навчання Л. Ю. Крамаренко залишив університет, щоб продовжувати художню освіту. У 1908 р. він поїхав до Парижа і вступив до академії мистецтв, де навчався у Шарля Герена і П'єра Боннара, а потім у Поля Серюзьє і Моріса Дені. А потім були освітні мандрівки в Рим, Флоренцію і Венецію.

В автобіографії він писав, що влітку 1912 р. вивчав мозаїку в музеї Константинополя, скульптуру в Афінах, вивчав фрески та інші розписи на Афоні, а потому повернувся до Петербурга. У квітні 1913 р. відбулася перша виставка його робіт. У квітні 1914 р. був запрошений Московським товариством поширення технічних знань читати лекції з історії мистецтва в Рим, куди виїздило багато творчої молоді. Війна 1914 р. застала його в Римі, звідки він повернувся з останнім пароплавом і восени вже був в Москві. З 1915 р. викладав живопис і композицію в Петербурзькій школі народного мистецтва. А в травні 1918 р. приїхав до Києва [11, арк. 1]. Радою Всеукраїнської Академії Художеств був обраний професором по майстерні монументального живопису і водночас був організатором і директором Межигірської Художньо-керамічної школи біля Києва. У 1922-1923 рр. був ректором Київської Академії і головою секції ІЗО Рабіс (профспілка працівників мистецтв – авт.)

Подальша творча біографія Л. Ю. Крамаренка означена такими віховими рамками: робота в Київському державному художньому інституті; 1931-1932 переїзд з монументальним факультетом до Харкова; 1933 р. – член бюро секції монументального живопису московського відділення Спілки радянських художників; 1934-1935 рр. – творче відрядження до Узбекистану та Таджикистану; 1936 р. - відрядження до Донецька і Маріуполя, керівник майстерні монументального мистецтва для підвищення кваліфікації митців московського художнього інституту; 1939 р. - професор-консультант Харківського художнього інституту, керівник творчих поїздок студентів в Крим та на Кавказ; з листопада 1941 р. – робота в Сармаканді, куди були евакуйовані Московський, Київський та Харківський художні інститути. Помер 2 березня 1942 р. в Сармаканді. Його життєвий шлях та особливості художньої творчості знайшли висвітлення в літературі.

Майстер живопису і талановитий педагог, Л. Ю. Крамаренко виховав плеяду митців, які з теплотою згадували про нього. Український живописець, Народний художник УРСР, член-кореспондент Академії Мистецтв радянського

союзу Володимир Миколайович Костецький (1905-1968 рр.) говорив: «Тепер зрозуміло, що ім'я Крамаренка займе стале місце в історії радянського мистецтва, зокрема українського... В його роботах вражає живе відчуття природи, пристрасна схвильованість її красою, вражає темперамент талановитого художника...» [1, с. 46]. А інший його учень – український радянський художник і педагог, один із засновників та член Об'єднання Сучасних Митців України з 1927 р. Юрій Харлампійович Садиленко (1903-1967 рр.) говорив, що «це художник, який багато працював, допомагав іншим і завжди прагнув робити щось важливе для своєї держави. Інша його цінна якість це – безкорисливість...» [1, с. 46].

Отже, талановитий митець Лев Юрійович Крамаренко зростав у родині, яка, попри його природні здібності і нахил до малювання, сприяла розквіту його таланту. Освічений дід – священик Лев Крамаренко та бабуся дуже любили своїх дітей та дали можливість усім їм здобути освіту. Батько лікар і мати вчителька теж любили своїх дітей і піклувалися про створення затишку – збудували власний будинок, розвивали здібності своїх любимців: старшого сина Жені і доньки Оксани – до музики, молодших Юри і Лева – до музики і французької мови, а також усіх дітей учили малювати. Найкраще малюнок виходив у Лева і батько, овдовівши і маючи фінансові труднощі, все ж підтримав бажання сина поїхати за кордон для вивчення справи, якій Лев присвятив усе своє життя. Лев Юрійович зростав у середовищі інтелігенції, з якою комунікували батьки, і яка цікавилась літературою, музикою та суспільним життям. Мати була першою вчителькою для усіх своїх дітей, але найбільше вона прихилилась до наймолодшого – Льови так як готувала його до вступу в гімназію будучи невиліковно хворою. В традиції сімейного піклування один про одного була її остання воля: щоб діти жили дружно і берегли батька. А батько, залишившись вдівцем, ще більше працював, щоб мати фінансові можливості довершити освіту дітей. В сім'ї розмовляли українською мовою, співчутливо ставилися до бідних, батько і двоє старших синів – лікарів лікували селян, а отже, знали про їх життя та труднощі.

Тобто, сімейними цінностями були любов, відданість професії та праці загалом, розвиток здібностей дітей до різних видів мистецтва, культ освіти активна громадянська позиція та українські національні настрої, співчутливе ставлення до бідних і подвижницька праця на благо народу.

Література:

1. Логвинська Л., Малащенко О. Лев Крамаренко. К., 1975. 48 с.
2. Чуліпа І. І. Крамаренко Лев Юрійович //Енциклопедія Сучасної України: енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. Т. 15. 711 с.

3. Мистецтво України: Біографічний довідник / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997. 700 с.
4. Михайлова Н. Повертаємо забуті імена: Лев Крамаренко. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://library.udau.edu.ua/fondi-ta-kolektsii/virtualni-vistavki/povertaemo-zabuti-imena-lev-kramarenko.html>
5. Вихристюк, А. З мистецького сузір'я Уманщини : [до 115-річчя з дня народження уродженця Умані, художника-монументаліста Л. Ю. Крамаренка]. *Уманська зоря*. 2003. 15 січня.
6. Памятная книжка Киевской епархии/сост. В. Воронов и свящ. В. Антонов. К., 1882. С. 205-206
7. Суровцева Н. Спогади. К., 1996. 432 с.
8. Крамаренко А. А. Спогади. Умань 1908–1927 р.р. Уманський краєзнавчий музей. НДФ 65 (2). 604 с.
9. Михайлова Н. Взірєць духовності і культури. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://library.udau.edu.ua/novini/vzirec-duhovnosti-i-kulturi.html>
10. Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік / Упорядники: Валентина Піскун, Владислав Давидюк. К., 2019. 436 с.
11. Автобіографія 1940 рік. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 32. Оп. 1. Спр.18, 8 арк.
12. Стенограма ювілейного вечора, присвяченого пам'яті художника Л. Крамаренка. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 332. Оп. 1. 16 арк.

References:

1. Lohvynska, L., Malashenko, O. (1975). Lev Kramarenko [Lev Kramarenko]. Kyev. S. 48 [in Ukrainian]
2. Chulipa, I. I. (2014). *Kramarenko Lev Yuriiiovych [Kramarenko Lev Yuriyovych]*. U Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: entsyklopediia. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. T. 15, s. 711 [in Ukrainian]
3. Kudrytskyi, A. V., Labinskyi, M. H. (1997). *Mystetstvo Ukrainy: Biohrafichnyi dovidnyk [Art of Ukraine: Biographical guide]*. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian]
4. Mykhailova, N. *Povertaemo zabuti imena: Lev Kramarenko [We bring back the forgotten names: Lev Kramarenko]* (n.d.). library.udau.edu.ua. Retrieved from <https://library.udau.edu.ua/fondi-ta-kolektsii/virtualni-vistavki/povertaemo-zabuti-imena-lev-kramarenko.html> [in Ukrainian]
5. Vykhrystiuk, A. (2003, 15 sichnia). Z mystetskoho suziria Umanshchyny: [do 115-richchia z dnia narodzhennia urodzhentsia Umani, khudozhnyka-monumentalista L. Yu. Kramarenka] [From the artistic constellation of the Uman Region: [to the 115th anniversary of the birth of the native of Uman, the monumental artist L. Yu. Kramarenko]. *Umanska zoria*. S. 6 [in Ukrainian]
6. Voronov, V., Antonov, V. (1882). *Pamiatnaia knyzhka Kyevskei eparkhyu [Memorial book of the Kyiv diocese]*. Kyev. S. 205-206 [in Ukrainian]
7. Surovtseva N.(1996). *Spohady [Memoirs]*. K. S. 432 [in Ukrainian]
8. Kramarenko, A. A. (1908–1927). *Spohady [Memoirs]*. Uman: Umanskyi kraieznavchyi muzei. NDF 65(2), S. 604. [in Ukrainian]
9. Mykhailova, N. *Vzirets dukhovnosti i kultury.[A model of spirituality and culture]* (n.d.). library.udau.edu.ua. Retrieved from <https://library.udau.edu.ua/novini/vzirec-duhovnosti-i-kulturi.html> [in Ukrainian].

10. Piskun, V., Davydiuk, V. (2019). Shchodennyky ukrainskoho selianyna Petra Fedorovycha Kurinnoho [The diaries of the Ukrainian peasant Pyotr Fedorovich Kurinny]. Kyev. S. 436 [in Ukrainian]
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva URSR. Avtobiohrafia [Autobiography]. Fond 32, Opys 1, Sprava 18, Arkush 8. [in Ukrainian]
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva URSR. Stenohrama yuvileinoho vechora, prysviachenoho pamiati khudozhnyka L. Kramarenka [Transcript of the anniversary evening dedicated to the memory of the artist L. Kramarenko]. Fond 332, Opys 1, Arkush 3. [in Ukrainian]